

ԼԻԼԻԹ ՍՈՒՐԱՌՑԱՆ

Կոտայքի մարզի Նորգյուղի միջնակարգ
դպրոցի պատմության ուսուցչուհի
ՀՏՂ 94 (479.25)

**ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ
ԴԱՍԵՐԸ**

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. Հայաստանի առաջին հանրապետություն, համաժողովրդական գոյամարտ, 1918թ. մայիսյան հերոսամարտեր, անկախություն, Ամենայն հայոց կաթողիկոսություն, ժողովուրդների բարեկամություն, Բրեստ-Լիտովսկի հաշտություն:

Ключевые слова и выражения: первая армянская республика, всенародная война за выживания, майские героические сражения 1918г., независимость, дружба народов, Брест-литовский договор.

Key words and expressions: the first Republic of Armenia, Nationwide battle, may heroic battle, independence, catholicos of All Armenians, peoples friendship, the Brest- Litovsk Reconciliation.

1918 թվականը հերոսական և պաթետիկ, մոայլ ու ողբերգական, հակասական և իրարամերժ իրադարձությունների, արմատական հեղաբեկումների շրջան էր հայոց պատմության մեջ, երբ հերթական անգամ հայ ժողովրդի գլխին սև ամպեր էին կուտակվում, երբ վերստին ասպարեզ իջավ մեր լինել չլինելու հարցը:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայ ժողովուրդը հայտնվեց աշխարհակործան իրադարձությունների հորձանուտում: Օգտվելով իր համար բարենպաստ՝ պատերազմական և քաղաքական խառնակ իրավիճակից, Օսմանյան Թուրքիան հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացրեց պետականորեն ծրագրված ցեղասպանություն: Հարկ է նշել, որ ցեղասպանության այդ հրեշավոր ծրագրի իրագործումը հնարավոր դարձավ եվրոպական, համաշխարհային տերությունների երկդիմի՝ դիրքորոշման շնորհիվ, երբ մեր դեմ էին արտաքին բոլոր գործոնները՝ հոկտեմբերյան հեղաշրջման արդյունքում ռուսական կայսրության փլուզումը, գերմանական քաղաքականության թուրքամետ բնույթը, անգլո-սաքսոնական կամ ծովային քաղաքականության հակառուսաստանյան ուղղվածությունը և այլն: Հետևաբար, այս իրավիճակում, բացառվում էր հայ ժողովրդի փրկության որևէ շանս:

Ցեղասպանության ենթարկված մի ժողովուրդ, փաստորեն, հայտնվել էր մի ողջ կայսրության դեմ - հանդիման ուժերի բացարձակ անհավասարության պայմաններում և Հայաստանն ու նրա ժողովրդի մի սովոր հատվածը զոհաբերվեց հանուն նրանց շահերի: «Կարևոր է ընդել- իրավացիորեն նշում է Վ. Վիրաբյանը, - որ հենց հոկտեմբերյան հեղաշրջումը և բոլշևիկյան «Համաշխարհային հեղափոխության» նեոքրիստոնեական և կոմունիստական ծրագրերը հնարավորություն ընձեռեցին առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտություն կրած և հապճեպ հանրապետական դիմակ հագած Թուրքիային՝ մարսել արևմտահայության նախճիրը, կլանել ոչ միայն ողջ Արևմտահայաստանը, այլև Ռուսական Հայաստանի մի զգալի մասը»:¹

Քաղաքական այս դժվարին պայմաններում հայ ժողովրդի մի հատվածը կարողացավ ուշքի գալ առաջին աշխարհամարտի մոխիրներից, գոյատևել, իսկ «Մայիսյան հերոսամարտերը վիժեցրին Հայաստանի արևելյան հատվածը նվաճելու և այնտեղ հայերին ոչնչացնելու երիտքուրքական ծրագիրը»:²

Ներկա աշխատանքում նպատակ չենք դրել ներկայացնել Մարդարապատի հերոսամարտի ռազմական պատմությունը, հայկական և թուրքական զորքերի հարաբերակցությունը, մարտական գործողությունների ընթացքը: Խնդրո առարկա հիմնահարցի պատմաքաղաքական վերլուծության հիման վրա կփորձենք տալ մի շարք հարցերի պատասխանները, որոնք, մեր կարծիքով, վճռորոշ նշանակություն ունեցան հերոսամարտում հայ ժողովրդի տարած հաղթանակի վրա: Իրադարձությունների զարգացման երկաթյա տրամադրությամբ՝ քառսի, անկալունության և անորոշության մեջ խճճված երկիրն ու ժողովուրդը «գերմարդկային ճիգերով հաղթահարելով իր երեք հազար տարուց ավելի պատմության ընթացքում չտեսնված ճգնաժամը, կանգնեցին փաստի՝ անկախության, ինքնուրույն ազգային պետականության վերստեղծման գերագույն հիմնախնդրի առաջ»:³

Տեսական ընդմիջումից հետո, հաղթահարելով դարերի ստրկացնող լուծը, օտար նվաճողների թողած ծանր ժառանգությունը, պատմական Հայաստանի տարածքի մի փոքր բեկորի վրա ստեղծվեց անկախ հանրապետություն, որը կոչված էր դառնալու հայության իդեերի իրականացման գլխավոր պատվարը:

¹ Վ. Վիրաբյան, Հայոց պատմության հիմնահարցերի շուրջ, Երևան 2007թ., էջ 42-43

² Նույն տեղում, էջ 44

³ Վ. Վիրաբյան, Հայոց պատմության հիմնահարցերի շուրջ, Երևան 2007 թ., էջ 44

Մայիսյան հերոսամարտերը հազարամյակների երթով չափվող հայոց պատմության մեջ շրջադարձային էին, որ մղում էր բնօրրան տարածքների մեծագույն մասն արդեն իսկ կորցրած հայ ծողովուրդը՝ հայրենի հողի վերջին պատառիկի հողի վրա:

1918 թվականին Արևմտյան Հայաստանը, ապա նաև՝ Արևելյան Հայաստանից Կարսը, Սարիղամիշն ու Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո թուրքերը տիրացան նաև Ալեքսանդրապոլ - Ջուլֆա երկաթգծին, որից հետո՝ դեպի Վաղարշապատ ու Երևան տանող ճանապարհի վրա ոչ մի լուրջ ռազմական ամրություն չկար, և նրանք առանց դժվարությունների մտնում են Արարատյան նահանգը՝ Հայոց աշխարհի սիրտը: «Թուրքական բանակը վայրենի հոսքով եկել, լիճ էր տվել Արարատյան դաշտում, այլևս նահանջի տեղ չկար, հետևում Երևանն էր, Սյունիքը, Արցախն ու ...վերջ. կղադարեր հազարամյակներից եկող մեր ժողովրդի երթը»:⁴ Բոլորին պարզ դարձավ, որ դա «հայոց վերջի սկիզբն էր»՝ Որ հենց այս ճակատագրական պահին, Աստծո կամքով, պահի հրամայականով արագորեն ծնվեց ու ձևավորվեց մի զարմանալի ուժ, որն, ինչպես ցույց է տվել մեր բազմադարյա պատմական փորձը, միշտ էլ հաղթանակել է:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ռազմական ու ռազմավարական տեսանկյունից սառը հաշվարկների դեպքում անգամ Սարդարապատում հայերի հաղթելու հավանականությունը չնչին էր, սակայն, այնուհանդերձ, հայերն հաղթեցին:

Հարց է ծագում . հապա որո՞նք էին 1918 թվականի Սարդարապատում հայ ժողովրդի տարած հաղթանակի իրական պատճառները, կամ՝ հայերն ունեցե՞լ են արդյոք պետական-քաղաքական ընդհանուր ղեկավարություն, թե՞ հայության մղած ազտագրական պատերազմը ուներ բացառապես տարերային բնույթ:

Հայտնի է, որ տակավին « 1917 թվականի հոկտեմբերին ստեղծված Արևելահայ ազգային խորհուրդը, որ, ըստ էության, պետականության սաղմն էր և պետական իշխանության գործառույթներ էր կատարում»:⁵

Նույն թվականի նոյեմբերին տեղի ունեցած Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների ժամանակ դաշնակցությունը ստացավ ընտրողների

⁴ «Հայ զինվոր», 2018թ., թիվ 21, էջ 10

⁵ Լ. Խուրշուդյան, 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը և Հայաստանի Հանրապետության պատմական նշանակությունն ու դասերը, ՊԲՀ, 1999 թ., թիվ 2-3, էջ 31

ձայների ճնշող մեծամասնությունը և բացարձակ ազդեցիկ դիրք գրավեց հայ հասարակական- քաղաքական կյանքում:⁶

Հենց 1917թ. հոկտեմբերին Արևելահայ ազգային խորհուրդը Արամ Մանուկյանին ուղարկեց Երևան՝ իբրև լիազոր-ներկայացուցիչ: Ապա, դեկտեմբերին ստեղծված Երևանի ազգային խորհուրդը, «որը նույնպես պետական մարմնի դեր էր ստանձնել, դեկավարվում էր Արամ Մանուկյանի կողմից»:⁷ Երևանի ազգային խորհրդի առաջին իսկ կոչի մեջ ասվում էր. «Հայրենակիցներ, հայրենիքը վտանգված է, սպառնալիքի ու ոչնչացման անդունդի ծայրին է կանգնած ոչ միայն մոխրակույտերով զարդարուն թուրքահայաստանը, այլև կովկասահայ ժողովուրդը: Արհավիրքը ծավալվում է շտապկոտ արագությամբ, ուստի ժամանակը չի սպասում, օրը տարվա չափ արժեք ունի: Ամեն ոք պիտի լցվի պարտականության գիտակցությամբ և կանգնի իր դիրքի վրա: Այս է պահանջում հայ ժողովրդի Հավաքական կամքը, այս է պահանջում պատմական ժամը: Ազգային խորհուրդը որոշել է կանգ չառնել ո՛չ նյութական և ո՛չ էլ բարոյական զոհողության առաջ: Բոլոր հայաբնակ գավառները, հասարակական գործիչներ ու զինվորական լիազորներ են ուղարկված՝ հայ զինվորներ հավաքելու համար »:⁸

Ճակատագրական այդ օրերին « Արամը, որն առաջադրել էր թշնամու դեմ պայքարում ազգային ուժերն ապավինելու ուղեգիծ, իր վրա վերցրեց հայրենիքի պաշտպանության գործը»:⁹

Նա բազմիցս նշում էր, որ «...եթե մեր ճակատի վրա թուրքերը սկսեցին յառաջխաղացումը, մենք անպայման պետք է դիմադրենք զենքով, թնդանօթով, ոչ թե ստրկօրեն անձնատուր ըլլանք և կոտորվինք»:¹⁰

Բազմազան էր Հայոց ազգային խորհրդի գործունեության ոլորտը. օգնություն փախստականներին, Արևմտյան Հայաստանի վերաբնակեցում, վերականգնվող հայկական մարզերում հայ բնակչությունից ժողավրդական միլիցիայի և կամավորական խմբերի ստեղծում, Հայաստանում ազգային վարչության կազմակերպում, Ռուսաստանում գտնվող արևմտահայ ռազմագերիների ազատ արձակում,

⁶ Նույն տեղում

⁷ Ա. Մելքոնյան, Հայոց պատմություն, դասախոսությունների ձեռնարկ, Երևան, 1998թ., էջ 187

⁸ Պատմաբանասիրական հանդես, 1999, թիվ 2-3, էջ 32

⁹ «Կանթեղ» գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2004թ., թիվ 2, էջ 164

¹⁰ Նույն տեղում

հայկական մարզերի տնտեսության վերականգնում և բազում այլ խնդիրներ: Նշենք, որ վերոհիշյալ խնդիրների զգալի մասին լուծում տրվեց: Այսպես. Արևմտյան Հայաստան վերադարձվեց շուրջ 140 հազ.գաղթական, գնե՞րալ կոմիսարության բաժանմունքներում ընդգրկված հայ հայրենասերների ջանքերով բացվեցին որբանոցներ, դպրոցներ, վերաշինվեցին շատ բնակավայրեր:¹¹ Ժամանակավոր կառավարությունը թույլատրեց ռուսական բանակի տարբեր ճակատներում կռվող հազարավոր հայերի վերադառնալ հայրենիք և տեղափոխվել Արևմտյան Հայաստան: 1918 թ.ապրիլի 10-ին Ալեքսանդրապոլում կազմավորվել էր Հայկական առանձին հարվածային կորպուսը, որի կազմում կար շուրջ 14 հազ. Ձինվոր՝ Անդրանիկի հրամանատարությամբ: Հայկական կորպուսի առանձին զորամասեր դրվեցին գնե՞րալ կոմիսարության ենթակայության տակ, նույնիսկ երկիր (Արևմտյան Հայստան) ուղարկվեցին շատ կամավորներ՝ Սեբաստացի Մուրադի, Սեպուհի և այլոց ղեկավարությամբ:¹²

Հայոց ազգային խորհուրդները զգալի հայրենասիրական գործ կատարեցին, «դարձան հայ կյանքի ղեկավարման կենտրոններ , որոնց հիման վրա հետագայում ձևավորվեցին Հայաստանի Հանրապետության պետական մարմինները »:¹³

Միաժամանակ անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել, որ Հայոց ազգային խորհուրդը, մինչև 1918 թ. մայիսն ընկած ժամանակահատվածը, իրականացրել էր ազգային կենսական շահերից բխող հայանպաստ մի շարք գործնական քայլեր: Մահմեդական բնակչությունը կազմակերպում էր զինված խմբեր, հարձակվում հայկական բնակավայրերի վրա, զբաղվում թալանով, փակում երկաթուղային ուղիներն ու կամուրջները, սպանում հայերին, կողոպտում նրանց խանութներն ու կրպակները: «Այստեղ ու այնտեղ մահմեդականները հարձակվում էին պետական պահեստների, մասնավոր խանութների և հացի փոերի վրա,-վկայում է Միմոն Վրացյանը,- դրությունը դառնում էր սպառնական, անհրաժեշտ էր ուժեղ և արագ գործող վճռական ու միակամ իշխանություն և այդ իշխանությունը Արարատյան դաշտը ունեցավ՝ հանձին Արամի »:¹⁴ Մինչ հերոսամարտերի սկիզբը, ձեռնարկված որոշ գործողությունների արդյունքում Թալինի և Արագածոտնի տարածաշրջաններից և Արարատյան դաշտից մահմեդական

¹¹ Ա. Մելքոնյան, Հայոց պատմություն, դասախոսությունների ձեռնարկ, Երևան, 1998թ., էջ 187

¹² Նույն տեղում

¹³ Նույն տեղում, էջ 187-188

¹⁴ Մ. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետությունը, Երևան, 1993 թ., էջ 142

տարրը հիմնականում դուրս էր մղվել՝ թուրքերին զրկելով Արևելյան Հայաստանում աջակցության հնարավորությունից: «Երևանի կառավարությանը ի վերջո հաջողվեց բանալ ռազմավարական նշանակություն ունեցող գլխավոր ճանապարհները,-վկայում է Սիմոն Վրացյանը,-մաքրել խռովությունների բույն ծառայող մահմեդականների վայրերը և որոշ կարգ ու կանոն հաստատել իրեն ենթակա շրջաններում:»¹⁵

Կատարվեց բանակային ուժերի ճիշտ վերադասավորում ու բաշխում, հրամանատարության և քաղաքական ղեկավարության ճիշտ ընտրություն, միջոցներ ձեռք առնվեցին դասավորության և ավագակության դեմ:

Ստեղծված իրադրության պայմաններում, արդեն իսկ 1918թ. վաղ գարնանը ակնհայտ էր, որ թուրքերը չեն բավարարվելու Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով իրենց տրվելիք տարածքներով և պատրաստվում են մտնել Արևելյան Հայաստան: Հենց այդ ժամանակ հայ բնակչության պաշտպանական գործն իր վրա վերցրեց 1915 թ. Վանի հերոսամարտի ղեկավար Արամ Մանուկյանը: Շուտով ստանալով նաև դիկտատորի լայն լիազորություններ, փաստորեն, իր ձեռքում կենտրոնացրեց Արևելյան Հայստանի ռազմական և վարչական իշխանությունը: Նա կարողացավ Երևան հրավիրել մի շարք հայտնի զինվորականների՝ Մովսես Սիլիկյանին, Դանիել Բեկ-Փիրումյանին, Դրաստամատ Կանայանին (Դրո), Նիկոլայ Ղորղանյանին և այլոց: Արամը կարգ ու կանոն հաստատեց Երևանի նահանգում, սանձեց ավագակային խմբերին, կազմակերպեց զինական խմբեր:¹⁶ Արդեն իսկ 1918 թ. գարնանը Արամի տրամադրության տակ կար 10-12 հազարանոց մարզված ու կարգապահ զինվորներ:¹⁷

Մեկտեղվեցին կանոնավոր բանակի և ժողովրդական աշխարհագործի ուժերը՝ մեկ հրամանատարության ներքո: Սարդարապատի գործադիրները, հրամանատարությամբ՝ գնդապետ Դանիել Բեկ – Փիրումյանի, սերտորեն համագործակցում էր հայկական հետևակային 5-րդ գնդի և կամավորական միացյալ ուժերի հետ, որի հրամանատարն էր Պողոս Բեկ- Փիրումյանը, որոնց, իրենց կատարած քաջագործությունների համար արքեպիսկոպոս Գարեգին Հովսեփյանը մկրտել էր «Մահապարտների գունդ» անվամբ:¹⁸

¹⁵ Նույն տեղում

¹⁶ Ա. Մելքոնյան, Հայոց պատմություն, դասախոսությունների ձեռնարկ, Երևան, 1998 թ., էջ 193-194

¹⁷ Սիմոն Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետությունը, Երևան, 1993 թ., էջ 142

¹⁸ Վ. Վիրաբյան, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918- 1920 թթ., ուսումնական

Սկզբից նեթ անհրաժեշտ ենք համարում փաստել, որ Սարգսրապատի հերոսամարտի վերաբերյալ առկա բազմաթիվ ուսումնասիրություններում հաղթանակի դափնիները «սեփականաշնորհելու» միտումով հայ որոշ պատմաբաններ դրանք վերագրել են կոմունիստ և սպարտակյան գործիչներին, (խորհրդային շրջանում) մյուսները՝ «դաշնակցական գործին»:¹⁹

Մինչդեռ ճակատում թուրք կանոնավոր բանակի դեմ առաջին հերթին կռվում էին հայկական բանակային կորպուսի կանոնավոր զորքերը, որոնց գլխավորում էին կորպուսի հրամանատար, գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանը և դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ Մովսես Սիլիկյանը: «Այդ զորքերը չէին ենթարկվում դաշնակցական կուսակցությանը, Նազարբեկյանը և Սիլիկյանը դաշնակցականներ չեն եղել, նրանց դեկավրած զորքերը պաշտոնապես մտնում էին Կովկասյան ռազմաճակատի մեջ և ենթարկվում Թիֆլիսի շտաբին:»,- մեջբերելով հայ անվանի ռազմական պատմաբան Ա.Հովհաննիսյանի միտքը, նշում է Ս. Քառյանը:²⁰

Մի կարևոր նկատառում ևս.

Սարգսրապատի հերոսամարտի գնահատման հարցում, մեր կարծիքով, մարտական այդ գործողությունները չպետք է դիտարկել տարածաշրջանի ընդհանուր ոլորտից դուրս որպես առանձնացված , մեկուսի երևույթ: Ճիշտ հակառակը, այն հարկավոր է դիտարկել 1918-1920 թթ..Անդրկովկասում զարգացող ռազմաքաղաքական իրադարձությունների համատեքստում որպես դրա մեկ առանձին դրվագ:²¹

Հայ ժողովրդի անմնացորդ մասնակցությունը հերոսամարտին, դրա հիրավի, հայրենական բնույթը՝ հաղթանակի առաջին գրավականն է:

Այս օրհասական ժամին վերստին խոսեց հայ ժողովրդի ինքնքրաշտպանական բնագործ: Վերջ տրվեցին միջկուսակցական տարաձայնություններին,սկսվեց ազգային համախմբման չտեսնված շարժում: Ժողովրդի ինքնապաշտպանական բնագործ հասավ իր գագաթնակետին: Մարգարա—Սարգսրապատ գծի վրա հավաքվեց Երևանի և նրա մոտակա շրջանների հայ բնակչությունը: Այս գորահավաքի

ձեռնարկ բուհերի համար, Երևան , 2011թ., ԵՊՀ հրատարակչություն, էջ 15
¹⁹ Ս. Քառյան, «1918թ. Մայիսյան հերոսամարտերի խնդիրը պատմագիտության մեջ», Հայոց պատմության հարցեր, հ 3, էջ 159

²⁰ Նույն տեղում, էջ 164

²¹ Ս. Քառյան, 1918թ. Մայիսյան հերոսամարտերի խնդիրը պատմագիտության մեջ, Հայոց պատմության հարցեր, հ 3, էջ 165

կազմակերպման գործում մեծ էր Երևանի ազգային խորհրդի նախագահ՝ Արամ Մանուկյանի դերը : Նրա հմուտ ղեկավարության շնորհիվ Սարդարապատում գտնվող հայկական զորքերը ժամանակին ապահովվեցին զինամթերքով, սննդով և ջրով: Նրա կոչով բազմաթիվ կամավոր աշխարագորայիններ շտապեցին Սարդարապատ: Ա. Մանուկյանի հստակ ձևակերպած հրամաններում հիշատակվում էր հայերի ազատ ու անկախ ապրելու իրավունքը՝ սեփական ուժերով պաշտպանելու հնարավորությունը: Անկախ քաղաքական համոզմունքներից ժողովուրդը ոտքի էր կանգնել կենաց ու մահվան կռվի՝ հանուն հայրենիքի, հանուն ազգային արժանապատվության: «Դա հայերի հայրենական պատերազմն էր, համաժողովրդական ինքնապաշտպանություն՝ ֆիզիկական բնաջնջումից խուսափելու համար»:²² Իրավիճակն այնպիսին էր, որ նահանջի մասին մտածելն իսկ անհնարին էր. հաղթանակ կամ՝ մահ: Սարդարապատի համաժողովրդական պատերազմին մասնակցում էին զինվորականությունը, գյուղացիությունը, բանվորներն ու արհեստավորները, հոգևորականությունն ու մտավորականությունը: «Երևանում տիրում էր տենդոտ եռուզեռ,- փաստում է Ս.Վրացյանը,- թիկունքից սայլերով, էշերով, ձեռքերով ռազմամթերք էին հասցնում կռվողներին, հաց, ծխախոտ, խմելու ջուր»:²³ Ժողովրդական համընդհանուր համաժողովրդական ալիքի հուժկու թափը ներկայացնելու լավագույն օրինակ է Մ. Միլիկյանի ժողովրդին ուղղված կոչը. « Հայե՛ր, շտապեցե՛ք Հայրենիքն ազատելու: Հասել է պահը, երբ յուրաքանչյուր հայ, մոռանալով իր անձնականը, հանուն մեծ գործի, Հայրենիքի փրկության և իր կնոջ ու աղջիկների պատվի պաշտպանության, պիտի գործի դնի իր վերջին ճիգը՝ թշնամուն հարվածելու համար... Հայե՛ր, ժամանակը չէ դանդաղելու, մինչև 50 տարեկան բոլոր տղամարդիկ պարտավոր են զենքի տակ գնալ: Ես պահանջում եմ բոլորից՝ ներկայանալ իրենց զենքով ու փամփուշտներով՝ Հայրենիքի պաշտպանության համար... Հանուն բազմաչարչար հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության, հանուն ոտնակոխ եղած ճշմարտության ոտքի կանգնեցեք: Դեպի՝ սրբազան պատերազմ»:²⁴

Արարատյան դաշտի ժողովուրդը մի մարդու նման ոտքի էր կանգնել, «Կանայք, օրիորդները ուտելիք, ծխախոտ, վիրակապեր են պատրաստում, հոգևորականությունը խաչ ու քարոզով մտնում էր ժողովրդի մեջ: Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանը շրջում էր մի մասից մյուսը և իր հրաշունչ

²² **Հ. Թուրշյան**, Սարդարապատի հերոսամարտը, Երևան 1969 թ., էջ 143

²³ **Միմոն Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետությունը, Երևան, 1993թ., էջ 146

²⁴ **Նույն տեղում**, էջ 147

ճառերով բարձրացնում զորքի տրամադրությունը: Կրկնվում էին Վարդանաց պատմական օրերը»:²⁵

Ստեղծվել էր լիակատար հայրենասիրության, սիրո և փոխօգնության մթնոլորտ: «Երբեք, զուցե, հայ կյանքում իշխանությունն ու հասարակությունը այնպիսի համերաշխ միություն չէին կազմել, քան 1918 թվի գարնան և ամառվա պատմական ամիսներին, Արարատյան դաշտում, Մասիսի հովանու ներքո», - հիացմունքով նկարագրում է Ս. Վրացյանը:²⁶

Սարդարապատում հայ ծողովրդի տարած հաղթանակի մեջ մեծ դեր ուներ հայոց եկեղեցին:

Գաղտնիք չէ, որ դեռևս թուրքական արշավանքից առաջ և հերոսամարտի առաջին ժամերին, Երևանում (բարեբախտաբար ոչ ամենուր) գերիշխում էր հուսալքությունն ու քաղաքը թողնելու և դեպի Սևանի ավազան նահանջելու մտայնությունը: Այդ ախտի դեմ առաջինը ընդվզեց Գևորգ Ե կաթողիկոսը: Պարզապես չենք կարող չմեջբերել վեհափառի՝ հիրավի պատմական և փառավոր խոսքը, որ իր նշանակությամբ հավասարագոր է Վարդանանց պատերազմում Մեծն Վարդանի, Հովսեփ կաթողիկոսի կամ Ղևոնդ երեցի հայրենաշունչ և ոգևորիչ ճառին: Ականատեսների վկայությամբ՝ Գևորգ Ե կաթողիկոսը մոայլված լսելով իր մոտ եկած պատվիրակության առաջարկը՝ էջմիածինը թողնելու և առավել ապահով վայր՝ Կոտայք, Սևան կամ Բյուրական տեղափոխվելու վերաբերյալ, չսպասելով նրանց խոսքի ավարտին՝ պոռթկաց. «Մեր զորապետները Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին առաջարկում են ոսոխի բերանին թողնել Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը: Ո՞չ և ո՞չ, հազար անգամ ո՞չ: Ես չեմ քի մեր սուրբ նախնիներից ավանդված Մայր Աթոռը: Եթե հայոց զինվորությունն ու ինքը՝ հայ ժողովուրդը չեն կարողանա թշնամու առաջխաղացումը կասեցնել, ապա թող ես նահատակվեմ հենց այստեղ շեմի վրա՝ Մայր Աթոռի, որի գահակալի պատիվն ունեմ Աստծո ողորմածությամբ»:²⁷ Պատմական վկայությունը փաստում է, որ վեհաբանի դահլիճում և Մայր Աթոռի բակում հավաքված ողջ բազմությունը միահամուռ բացականչում է «...Պատրա՛ստ ենք ելնելու, Վեհափառ Տեր»:²⁸ Ապա ծերունագարդ հայրապետն իր արծվային հայցքն ուղղելով ժողովրդին՝ շարունակեց. «Ես միշտ էլ հավատացել եմ իմ ժողովրդի ոգուն, ես գիտեմ նրա անցած ճանապարհի դառնությունները: Ես

²⁵ Նույն տեղում, էջ 145-146

²⁶ Միմոն Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետությունը, Երևան, 1993 թ., էջ 145-էջ 142

²⁷ «Էջմիածին», 1998 թ., թիվ 5, էջ 9-10:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 10

համոզված եմ նաև, որ ազգն իմ հայոց անարգ թշնամուն դեռ չի ասել իր վերջին խոսքը: Եվ խոսքն այդ պիտի լինի հաղթական»:²⁹ Այնուհետև հայոց հայրապետը կարգադրում է հնչեցնել Մայր տաճարի և հայոց բոլոր եկեղեցիների զանգերը, որոնք չլռեցին մինչև ճակատամարտի հաղթական ավարտը՝ հերոսական պայքարի մղելով ժողովրդին:

Ավելորդ չհամարեցինք վեհափառի արտասանած բոցաշունչ ճառից մի ծավալուն հատված ներկայացնել, քանզի, վստահաբար, «Սարդարապատի հրաշքը խտացված և հիմնավորված է այստեղ»:³⁰ Հավելենք, որ թե՛ ճակատամարտին նախորդող և թե՛ դրա ողջ ընթացքում Էջմիածնի ողջ միաբանությունը և շուրջ 500 տարբեր աստիճանի հոգևորականներ Գարեգին եպ. Հովսեփյանի, Զավեն եպ. Բաբայանի, Թադևոս և Եզնիկ վարդապետների գլխավորությամբ հերոսության բազում օրինակներ տալով, զինվորներին մղում էին սխրանքների:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Սարդարապատի հերոսամարտին ակտիվորեն մասնակցել է մեր հայրենակից, Տեր-Զաքար Տեր-Հարությունյանը: Ազնիվ, հայրենասեր, հայ քահանայի կատարյալ տիպար Տեր Զաքարը այսօր էլ ոգեշնչման աղբյուր է, ինչպես մեր Կոտայքի մարզի Նորգյուղի (նախկինում Թագագյուղ), այնպես և հարակից բնակավայրերի ազգաբնակչության համար: Մինչ օրս էլ պատմում ու պատմում են Տեր-Զաքարի անօրինակ՝ գրեթե առասպելական սխրանքների մասին, պատմում գուցե ավելազված կամ հնարված պատումներ և նրա փառքը գնալով աճում է ու աճում: Այդ մասին են վկայում նրա շիրիմին (աճյունն ամփոփված է հայրենի գյուղի եկեղեցու բակում) մշտապես դրված ծաղիկները: Փաստենք նաև դաստիարակչական անգնահատելի նշանակություն ունի երևույթն այս և մենք նրան չներկայացնելու իրավունք՝ պարզապես չունենիք: Ուստի մեր խոնարհումը բերելով նրա վառ հիշատակի առջև, հակիրճ ներկայացնենք նաև մեր արժանավոր հայրենակցի գործունեությունը Սարդարապատի հերոսամարտի ժամանակաշրջանում:

Կոտայքի Թագա գյուղի քահանա Տեր-Զաքարը (1868-1943թթ..) հայտնի էր Սարդարապատի ճակատամարտից շատ առաջ՝ որպես հայ ազատագրական շարժման ամենահերոսական դեմքերից մեկը: Դեռևս 19-րդ դարավերջին և 20-րդ դարսկզբին հայ զինական խմբերի հետ Տեր-Զաքարը անցել Արևմտյան Հայաստան, մասնակցել ֆիդայական մարտերին, ծանոթ եղել հայտնի ֆիդայիներին: Առաջին աշխարհամարտից

²⁹ Նույն տեղում

³⁰ Նույն տեղում

հետո, երբ մեր երկիրը լցվում է Արևմտյան Հայաստանից մազապուրծ՝ բազմահազար գաղթականներով, Տեր- Զաքարը, որպես վստահելի, ազնիվ և բարեպաշտ քահանա, նշանակվում է Երևանի փոխանորդ՝ Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանի տեղակալ և գաղթական հայության համար պարենամթերքի հայթայթման պատասխանատու՝ Կոտայք գավառում:

Սարդարապատի հերոսամարտի օրերին Տեր- Զաքարը հավաքում է ոչ միայն իր համագյուղացիներին, այլև Կոտայքի մյուս գյուղերի, մասնավորապես մերձակա՝ Շահապ գյուղի բնակիչներին և 250 հոգով, տասն օրվա ուտելիքով և սեփական զենքով շարժվում է Երևան և առանց կանգ առնելու՝ մի մասը երկաթուղով, իսկ գումակը՝ սայլերով, շտապում է Սարդարապատ, որտեղ և ամենաեռանդուն մասնակցություն է ունենում ճակատամարտին: Իր սխրանքների համար Գևորգ Ե կաթողիկոսը նրան պարգևատրել է քահանայական լանջախաչով:³¹

Հարկ է նշել, որ հայտնի հոգևոր և ազատագրական գործիչ Տեր – Զաքար Տեր-Հարությունյանի մասին պատմական ուսումնասիրություններ դեռևս չեն գրվել: Լևոն Սողոմոնյանի «Կոտայքի արծիվները» գրքում, առանձին հոդվածներում Տեր- Զաքարի մասին մասնակի հիշատակություններ կան, սակայն կարծում ենք, նրա կյանքի և գործի ծավալուն վերլուծությունը դեռևս կարժանանա մեր պատմաբանների ուշադրությանը: Ուրեմն՝ այս փոքր պատմական տեղեկանքը թող լինի հարգանքի տուրք՝ հայ ազատագրական շարժման ականավոր գործչի և մեր անվանի հայրենակցի հիշատակին:

Սարդարապատի հերոսամարտի օրերին տղամարդկանց հետ միասին կողք-կողքի կռվում էին նաև հայ կանայք՝ տիկնայք փափկասուն հայոց աշխարհի: Կանայք իրենց արժանի դերակատարությունն ունեցան հաղթանակի գործում: Հայ կանանց ակտիվ ներգրավվածությանը մեծապես նպաստեց նաև Մ.Սիլիկյանի հայտնի մարտակոչը, որտեղ դիմելով հայ կանանց գորավարը ասում էր. «Հայուհիներ, հիշեցե՛ք 5- րդ դարի փափկասուն տիկնանց, որոնք ոգևորեցին իրենց ամուսիններին դեպի մեծ գործը՝ անմահ Վարդանի կռիվների ժամանակ, հետևեցե՛ք նրանց օրինակին, եթե չե՛ք ուզում, որ ձեր պատիվը ռոտատակ լինի, խրախուսեցե՛ք այրերին, նզովե՛ք վախկոտներին, հավաքեցե՛ք ռազմապաշար, հաց, հագուստ...»³²:

³¹ Մ.Մուրադյան, Սարդարապատի և Բաշապարանի հերոսամարտերի հոգևորական մասնակիցներ, Էջմիածին, 1973 թ., թիվ 5, էջ 48

³² Միմոն Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետությունը, Երևան, 1993թ., էջ144

Բժիշկներն ու բուժքույրերը միշտ եղել են առաջավոր դիրքերում և կազմակերպել են առաջին բուժօգնություն, որը մեծ մասամբ վիրաբուժական բնույթի էր: Փիրումովը հիշում է բուժքույրեր Անահիտին և Լույսին (Լույան հետագայում ամուսնանում է գնդապետ Շնետուրի հետ):³³ «...Արարատյան դաշտի տարբեր գյուղերից ու վայրերից կանայք ու ջահել աղջիկներ հաց, ջուր, ուտելիք էին հասցնում կովոդներին: Ամեն օր գնացքները, ծանր բեռնված, Երևանից գալիս էին Սարդարապատ, և հայ կանայք իրենց բերած հացն ու ջուրը հասցնում էին առաջավոր դիրքերում կովոդ զինվորներին:³⁴

Դրոյի հրամանով հայ կանայք ու աղջիկները դաշտերից սիբեխ էին հավաքում ու կերակրում զինվորներին:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Սարդարապատի հերոսամարտում հայերի հետ կողք-կողքի կովում էին տարբեր ազգերի զավակները՝ ռուս՝ Պերեկրյոստովն ու Ա. Շնետուրը, հույն՝ Սակիլարին: Սարդարապատում հայ ժողովրդի տարած հաղթանակի մեջ անգնահատելի է Հայաստանում բնակվող բարկամ եզդի ժողովրդի դերը:

Հայ-եզդիական բարեկամությունը ամրապնդվել էր դեռևս Մեծ եղեռնի օրերին և դրանից առաջ, իսկ այդ բարեկամության հիմքը դրվել էր Ջահանգիր Աղայի և Անդրանիկ Ջորավարի քաղաք-սանիկությամբ: Ջահանգիր աղան մինչև վերջ հավատարիմ մնաց հայ-եզդիական բարեկամությանը և Անդրանիկի հետ ակտիվորեն մասնակցեց ազատագրական և պաշտպանական մարտերին:

Սարդարապատի օրերին Ուսուր Բեկի հետ միասին նրանք կռիվներ մղեցին թուրքական ուժերի դեմ: Հավատարիմ մնալով հայ-եզդիական բարեկամությանը՝ կարողացան հետ մղել թուրքական զորքները: Եղեգնուտի ուղղությամբ մահմեդական բնակչության շարժը կանգնեցնելու գործում իր դերակատարումն ունեցավ նաև Ջահանգիր աղան, ով իր հեծյալներով հետ մղեց թուրքական զորքը, որը շարժվում էր Արաքս կայարանի ուղղությամբ:

Այդ ժամանակ, երբ հակահարձակման անցավ Սարդարապատի գունդը, Սարդարապատի երևանյան ջոկատի հետ միասին կովում էին նաև եզդիական ջոկատները: Ջահանգիր աղայի ջոկատային ուժերը փայլեցին Ալազյազի ճակատում: Այստեղ պետք է հիշել նաև Ուսուր Բեկի ուժերի կատարած աշխատանքը, որոնք կարողացան համագործակցել հայկական

³³ Ա.Մելիքյան, 1918թ.Մայիսյան հերոսամարտերը մասնակիցների հուշերում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2012թ., թիվ2-3, էջ 158

³⁴ Լույս տեղում

ուժերի հետ և միասին հետ մղել թշնամուն: Երբ թուրքերին հաջողվեց գրավել Ջամշուր կոչվող գյուղը, այստեղ նրանք սրի քաշեցին տեղի բնակչությանը, և որոշ տվյալներով՝ նաև մինչև 500-600-ի հասնող եզդիական բնակչությանը: Հակահարձակման շնորհիվ հայ-եզդիական ուժերին հաջողվեց ազատագրել Ալազազի շրջանի գյուղերը: Հենց այս ջոկատների մեջ էին նաև Ջահանգիր աղայի ուժերը, որոնք, իրենց վրա ընդունելով թուրքական ուժերի մի մասի գրոհը, կարողացան հետ մղել նրանց և անցնել հակահարձակման: Դա փայլուն համագործակցություն էր հայկական հիմնական ուժերի և եզդիական ջոկատների միջև, ինչի արդյունքում այս շրջանը ազատագրվեց:

Մեր կարծիքով հենց այս և մի շարք այլ գործոններով էր պայմանավորված Սարդարապատի հաղթանակը:

Հատկանշական է, որ ի տարբերություն Վանի և Մուսա լեռան հերոսամարտերի, որտեղ բնաջնջման սպառնալիքը վերացվեց մի դեպքում՝ ռուսական բանակի, իսկ մյուսում՝ ֆրանսիական հաճանավերի օգնության շնորհիվ, իսկ ռազմական հաջողությունները պայմանավորված էին մեծ մասամբ՝ ոչ կանոնավոր ջոկատների բացառիկ արիությամբ, Սարդարապատի հաղթանակը արդյունք էր հայկական կանոնավոր զորամասերի, դրանց հրամանատարների խելամիտ պլանավորված և իրականացված մարտավարական գործողությունների:

Հարկ է նշել սակայն, որ Սարդարապատում (Մայիսյան հերոսամարտերում) ձեռք բերված ռազմական հաջողությունները չամրապնդվեցին պատշաճ դիվանագիտական ձեռքբերումներով և ամեն գնով թուրքերի հետ հաշտություն կնքելու քաղաքականությունն ի վերջո հանգեցրեց դիվանագիտական զիջումների և տարածքային ծանր կորուստների: «Այն, ինչ հետ էր վերցվել թուրքերից արյան գնով, վերադարձվել էր նրան Բաթումի թանաքով», - իրավացիորեն նշում է Ս. Աֆանասյանը:³⁵

Սարդարապատը նախ և առաջ գոյության պատերազմ էր՝ գոյամարտ, որի հաղթական ելքը պայմանավորված էր ապրելու իրավունքը իր իսկ ձեռքով հաստատելու վճռականությամբ և կամքով: Արարատյան դաշտավայրի սրտում Երևանից ոչ հեռու մեր ժողովրդի՝ ցեղասպանությունից մազապուրծ բեկորները կենաց ու մահու գոտեմարտ մղեցին եղեռնագործ թշնամու դեմ՝ հանուն հայրենի երկրի վերջին թիզ հողի, հանուն գոյատևման: Սարդարապատը հերոսամարտ էր՝ «հայոց

³⁵ Ս.Աֆանասյան, Սարդարապատի հաղթանակը, Հայստան 1918թ. մայիսի 21-29, Երևան 1991թ, էջ 70

հայրենական պատերազմը»,³⁶-նշում է պատմաբան Հ.Ավետիսյանը, համաժողովրդական պատերազմ, որում մեկ ոգի և մեկ բռնցք դարձած, միական ու միաբան հանդես էին գալիս ճակատն ու թիկունքը, բոլոր քաղաքական ուժերը, հասարակության ամենատարբեր խավերի ներկայացուցիչները՝ պաշտոնյան ու զինվորականը, մտավորականն ու հոգևորականը, վաճառականն ու գաղթականը:

Գրեթե հոգևարք ապրող ժողովուրդը այս միաբանության արդյունքում ժողովեց իր վերջին ուժերը և բռնցք դարձած անկասելի հարվածով ջախջախեց թշնամու բազմահազարանոց բանակը:

1918 թվականին հայերը թուրքերի դեմ ժողովրդական պատերազմ էին մղում, որին մասնակցում էր ամբողջ հայ ժողովուրդը: Թուրքական զորքերը Արևելյան Հայաստան էին ներխուժել ամբողջ հայությանը ոչնչացնելու նպատակով և հայ ժողովուրդն էլ կռվի ելավ ամբողջությամբ՝ մեծից մինչև փոքրը, իր բոլոր կուսակցություններով և դասակարգերով: Հաղթահարվեց կուսակցական, դասակարգային, քաղաքական, հատվածային պառակտվածությունը, որը նախորդ շրջաններում երբեմն էական վնասներ էր հասցրել ազատագրական շարժմանը:

Սարդարապատը հայոց կանոնավոր ուժի և աշխարհագրի համախմբման բարձրակետն էր, բարեկամի հետ արդար հացի վերջին պատառը և դժվարին փորձությունը կիսելու, թշնամու դեմ աննահանջ ընդվզելու մեր կենսակերպի հավաստումը:

Սարդարապատը մեր ազատության և անկախության գաղափարի դարավոր երազանքի իրականացումն էր՝ ստրկության և հալածանքների շուրջ վեցհարյուրամյա մաքառումներից հետո վերահաստատված ինքնության առհավատչյան: «Կար մի ժամանակ, երբ կարծես մեռած էր անկախության կայծը,- նշում է գեներալ Հակոբ Բազրատունին,- բայց ներկա պատերազմում հայ ազգը արեց չտեսնված զոհաբերություններ և ցույց տվեց, որ ինքը գիտե ոչ միայն մարտիրոսանալ, այլև կռվել իր ազատության համար: Պատերազմով ինքն իրեն արժանացրեց ազատության»:³⁷

Սարդարապատը մեր դարավոր բաղձանքի իրականացման՝ կորուսյալ պետականության վերականգնման հրաշքն էր: «Բաբելոնացիների, ասորեստանցիների, փյունիկեցիների և այդ հնագույն ժողովուրդների հետ պատմության ասպարեզ իջած հայ ժողովուրդը 1918 թվականի մայիսի 22-27-ին, Սև ջրից Սարդարապատ տանող

³⁶ Վ.Վիրաբյան, Հայոց պատմության հիմնահարցերի շուրջ, Երևան 2007թ., էջ 43

³⁷ «Հայկական բանակ», ՀՀ ՊՆ ռազմագիտական հանդես, 1998թ., թիվ 2, էջ 26

հարթավայրում փայլուն կերպով բռնեց իր գոյատևման իրավունքի դժվարին քննությունը»:³⁸ Այն՝ «դարավոր ստրկությունից ազատագրված ժողովրդի ինքնքիսատատման փայլուն վկայությունն էր, հայոց երկրի ճակատագիրը սեփական ձեռքերով կերտելու կամքի արտահայտությունն ու հավատամքը», - հավելում է Վ. Վիրաբյանը:³⁹

Սարդարապատը մեր դարավոր, անվախճան երթին խարսխվող պատգամների հավերժական դողանջն է, որ հաղթության հենք դարձավ:

Սարդարապատը հայ ժողովրդի հազարամյա պատմության աստեղային ժամն է, մայիսյան այն հրեղեն շաբաթը, որը կործանման եզրին հասած ազգի համար դարձավ գոյատևումի ու ազգապահպանության խարիսխ: Եվ իրավացի է անգլիացի պատմաբան Քրիստոֆեր Ռոքըրը՝ «Հայաստան: Ազգի վերապրումը» նշանավոր գրքի հեղինակը, որ, լիովին ըմբռնելով այդ հաղթանակի ողջ իմաստը, գրել է. «Եթե հայերը պարտություն կրեին Սարդարապատում, Հայաստան բառը կարող էր նշանակել սոսկ մի հին աշխարհագրական տերմին, ինչպես, օրինակ, Կապադովկիան»:⁴⁰

Սարդարապատում հնչած խրորտ մարտակոչի արձագանքն էր, որ հատելով ժամանակային անջրպետը՝ 1988-ին թևածում էր Արցախի լեռերում՝ համայն հայությանը ոտքի հանելով նոր՝ հաղթական ազատամարտի:

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԵՎ ԴԱՍԵՐԸ

«Հայ ժողովուրդը միշտ հիացրել է իր պատմությամբ, դարերով կռվել իր քաղաքական ազատության համար, և երբ այսօր Հայստանի անկախությունը փաստ է, ժողովուրդը յուր ամբողջությամբ չի ընդունում, որ այժմ Հայաստանի Հանրապետությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ շարունակությունը նվիրական պատմական Հայստանի»,⁴¹ - նշել է ՀՀ ՆԳ նախարար Ա. Գյուլիսանյանը 1919 թ. կառավարության նիստի ժամանակ արված իր ելույթում: «Բայց որպեսզի հայ ժողովուրդը զգա և գիտակցի, որ նա ապրում է յուր նախնիների հարազատ հողի վրա, որ նա, ուրեմն, մեր երկրի տերն ու տիրականն է եղել հազարավոր տարիներով,

³⁸ «Էջմիածին» ամսագիր, 1968թ., թիվ 5, էջ 16

³⁹ Վ. Վիրաբյան, Հայոց պատմության հիմնահարցերի շուրջ, Երևան 2007 թ., էջ 44

⁴⁰ Ս. Աֆանասյան, «Սարդարապատի հաղթանակը», 1991, էջ 7

⁴¹ Վ. Վիրաբյան, Հայոց պատմության հիմնահարցերի շուրջ, Երևան 2007 թ., էջ 45-46;

այժմ, և, պիտի լինի միշտ, անհրաժեշտ է նրա՝ այժմյան մեր երկրի մասին մտապատկերները կապել անցյալի հետ»:⁴²

Մայիսի 28-ի շուրջ մեզանում բախվող ազդակների համադրումն ու հաղթահարումն ավելի բարդ գործ է, ուստի, հերոսամարտերի 100-ամյակի տոնակատարությունների այս օրերին պարտավոր ենք առաջնորդվել այն հստակ համոզմունքով, որ հայ ազգի բոլոր զավակների համար, որտեղ էլ նրանք բնակվեն, 2018 թվականի Մայիսի 28-ը Հայոց պետականության վերականգնման 100- ամյակն է, որը, ի տարբերություն նախորդ միապետությունների, իբրև հանրապետական վարչակարգ, իրենով խորհրդանշում է ոչ միայն մեր անկախության, այլև ազատության օրը: Ավելին, երբեք չպետք է մոռանաք, որ Մայիսի 28-ը եղել ու մնում է ոչ միայն ազատ ու անկախ, այլև **Միացյալ Հայաստանի** (ընդգծումը մերն է, Լ.Մուրադյան) առարկայական խորհրդանիշը:

Հետևաբար, նախ՝ հենց այս պահից սկսած, Հայաստանը, որպես պետություն, «պարտավոր է ողջ աշխարհին հիշեցնել, որ 2018 թվականին վերանկախանալով, իբրև 1878 թվականից միջազգային դիվանագիտության օրակարգ մտած Հայկական հարցի իրավատեր, շարունակում է պահպանել նրա բուն առարկայի Արևմտյան Հայաստանի հանդեպ իր իրավունքները»:⁴³

Այնուհետև Այդ նպատակով ժամանակին խորհրդային շրջանում կազմակերպված ստանդարտ տոնակատարությունները կրկնելու փոխարեն, մենք պարտավոր ենք վերադառնալ մեր ակունքներին՝ Հայաստանի Հանրապետության կողմից ժամանակին որդեգրված, բայց խորհրդային իրողությունների պայմաններում մոռացված արարողակարգերին, մասնավորապես՝ 1919 թվականի մայիսի 28-ին նշված ՀՀ առաջին տարեդարձի հանդիսությունների ազգային բովանդակությանը՝ Համապատասխան տեղեկատվական դաշտի ձևավորման պարագայում դա հնարավորություն կտա ապահովել Հայաստանի Հանրապետության 100 -ամյակի ոգեկոչման արարողությունների քաղաքական բովանդակության ճշգրիտ ընկալումը միջազգային հանրության կողմից, որի առանցքում պետք է դրված լինի՝ Սան - Ռեմո -- Սեր - Վ. Վիլսոնի Իրավարար Վճիռ շղթայում ամրագրված՝ Արևմտյան Հայաստանի իրավատիրոջ իրավունքների անժամանցելիության գաղափարը՝ Ապա՝ մեր երկրում և սփյուռքում

⁴² Մայիսի 28-ն իբրև փորձաքար, խմբագրական, «Վեմ» համահայկական հանդես, 2018 թ. թիվ 1, էջ 7:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 8:

պարտավոր ենք ցուցահանդեսների, հաղորդումների, դասախոսությունների և գիտաժողովների միջոցով Հայաստանի Հանրապետության հիմնադիր հայրերի անանց գաղափարաքաղաքական ժառանգությունը դնել «անկախության ներկա սերնդի առջև ու ապահովել հաջորդական սերունդների այնպիսի երկխոսություն, որում առաջինի ապրած կյանքի գրքային պատմությունը մեր աչքերի առջև նորից փոխակերպվի երկրորդի կենդանի հիշողության»։ Ինչպես նաև, հարկավոր է սերունդների հիշողության շղթայի վերականգնման միջոցով գտնել արտաքուստ միայն նեղ - գիտական թվացող այն այժմեական և սուր հարցերի պատասխանները, որոնք վաղն անպայման նորից կանգնելու են ներկա անկախ Հայաստանի երիտասարդ քաղաքացիների առջև։ ՀՀ ձևավորման, երկուսուկես տարվա գոյության և անկման պատճառների բացահայտումով ցույց տալ, որ դրանց հիմքում ընկած խորքային օրինաչափություններն ու մարտահրավերները ներկա են նաև մերօրյա Հայաստանում ու նրա շուրջ՝ Հիրավի, 1918 -1920 թվականների Հայաստանի Հանրապետության պատմությունն այն պարզ հայելին է, որի վրա մեկ առ մեկ երևում են մեր ներկա՝ թվով երկրորդ անկախ պետության առջև ծառացած բոլոր մեծ ու փոքր մարտահրավերները, որոնց հաղթահարման պարագայում միայն՝ մենք կդառնանք համաշխարհային հանրության լիարժեք մասնիկը։ Ուրեմն՝ «մեզ համար 1918 -1920 թվականների Հայաստանի Հանրապետությունը ոչ թե անցյալ է, այլ մեզանից բոնությամբ խլված ապագա։ 1991-ին մենք այդ ապագան վերածել ենք սոսկ տարտամ ու անորոշ ներկայի։ Ուստի լիարժեքորեն անկախ Հայաստանի տեսլականի հանդեպ մեր պահանջատիրական կեցվածքը խոստանում է դառնալ ազգի ու պետության կենսունակության վկայությունը»։ Ուրեմն՝ պատմության, հիշողության ու արդիականության մշտանորոգ սահմանագծին գտնվող Հայաստանի Հանրապետության 100-ամյակը պատշաճ կերպով ոգեկոչելու առաջադրանքը ոչ միայն Հայոց պետականության հասունության փորձաքարն է, այլև ողջ հայ ազգի խաթարված քաղաքական ինքնագնահատականի վերականգնման մեկնակետը՝ Մարդարապատի բոցերում ծնված «Մայիսի 28-ը ոչ միայն հայոց պատմության միֆն է, այլև գալիք օրերու դրոշմ, Հայ Ազգի հարության պատարագը, որը կըմատուցվի ցեղին հավիտենական կենսունակությունը հռչակելու համար»⁴⁴։

⁴⁴ Վ.Վիրաբյան, Հայոց պատմության հիմնահարցերի շուրջ, Երևան 2007 թ., էջ 45

Լ.Մուրադյան

**ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ
ԴԱՍԵՐԸ**

Ամփոփում

Սույն ուսումնասիրության մեջ ներկայացրել ենք Սարդարապատի հերոսամարտի նշանակությունը հայ ժողովրդի պատմության հետագա ընթացքի պատմական ճակատագրի վրա: Սարդարապատի հերոսամարտում հայ ժողովրդի տարած հաղթանակն արդյունք էր հայ հասարակական-քաղաքական բոլոր շերտերի համագգային միաբանության, հայ և Հայաստանում բնակվող բարեկամ ժողովուրդների եղբայրության, եկեղեցու և ժողովրդի միասնականության: Պատմական նշանակությունը՝ հայ ժողովրդի բնաջնջման թուրքական քաղաքականության վիժեցումը, հայոց պետականության վերածնունդը, հետագա տասնամյակներում տնտեսական և մշակութային աննախադեպ վերելքը և Հայաստանի երրորդ հանրապետության ծնունդը: Դասերը ազգային համախմբումն ու հայրենիք-սփյուռք կապերի զարգացման անհրաժեշտությունը, Արցախի անկախության պահպանումն ու ամրապնդումը, հզորացումն ու համաշխարհային տնտեսական-քաղաքական համակարգին ինտեգրվելը, համագգային գաղափարների իրագործումը:

Լ.Мурадян

**ЗНАЧЕНИЕ И УРОКИ САРДАРАПАТСКОЙ ГЕРОИЧЕСКОЙ
БИТВЫ**

Резюме

В данном исследовании представлено значение, уроки и роль Сардарапатской героической битвы. Результатом Сардарапатской битвы является победа всех слоев армянского народа, их солидарность и дружба братских народов, проживающих в Армении. Значение Сардарапатской битвы заключается в провали плана нового геноцида со стороны Турции и в провозглашении армянского государства, уроках национального единства, в сохранении армянской государственности, социально-политическом и культурном развитии Армении, укреплении связей диаспоры с Арменией и в осуществлении целей армянского народа.

L. Muradyan

THE MEANING AND LESSONS OF SARDARAPAT BATTLE

Summary

In 1918 the Armenion nation was about to destruct. Armenians took a brilliant victory in May heroic battle due to nationwide struggle. The reasons of the victory were: 1. Armenians unity, 2. Unity of all social classes,

3. Peopples friendship, 4. Participation of Armenian Church, 5. Active participation of women in fighting operations. The Role of Sardarapat Battle

1. The saliation of Armenian people from another genocide, 2. The proclamation of the First Republic of Armenia. The biggest lessom of Sardarapat Battle is national solidarity and independence preservation.